

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ НАЗВИ ЖІНОК XI – XV СТОЛІТЬ

У статті проаналізовано загальні назви жінок із рукописних Євангелій XI – XV ст. Розглянуто їх як символічні найменування, значення і функціонування яких зумовлено змістом і характером Святого Письма, показано зі своєрідними ознаками і представлено як євангельські назви жінок.

Ключові слова: назви жінок, євангельські тексти XI – XV ст.

Лінгвальна категорія жіночності має довготривалу історію становлення й формування на українському ґрунті [див. 1]. Із виникненням власної літературно-писемної мови вона набула виразного й повногранного вияву. І першими писемними джерелами, що сприяли уреальненому відображенню категорії жіночності, стали церковно-релігійні твори – перекладні й оригінальні. Тому важливим завданням у розкритті історії фемінітивів української мови є з'ясування специфіки слів, що завдяки появі церковно-релігійних творів стали першими показниками категорії жіночності на українському мовному ґрунті.

Історія фемінітивів давнього писемного періоду розвитку української мови, або давньоукраїнського, має місце в деяких лінгвістичних дослідженнях [див. 1; 2]. Однак на базі конкретного стилю і зокрема конфесійного фемінітиви XI – XV ст. ще не вивчалися. Натомість сьогодні відомо чимало історичних розвідок про мовні ознаки церковно-релігійних пам'яток української мови XI – XV ст. [див. 3; 7 та ін.]. Такі праці є науковим підґрунтям для розкриття мовної палітри давніх сакральних творів, на тлі яких визначаються і характерні ознаки назв жінок тієї чи іншої пам'ятки. А особливо актуальними в умовах відродження й оновлення української державності стали дослідження найбільш духовно багатих і цінних конфесійних пам'яток – Євангелій [див. 5; 6; 7].

Вибір хронологічних меж зумовлений багатьма чинниками. Початок відліку пов'язаний із виникненням перших писемних творів у Київській Русі і становленням основних рівнів української мови, а кінець відліку – з пізнім відтворенням давніх писемних пам'яток, первинною документацією окремих українських мовних явищ та із завершенням формування української мови як окремої системи. Період XI – XV ст. охопив часи вільного й самостійного розвитку української мови, аж до кінця XV ст. – до позбавлення українських князівських династій влади і втрати української державності.

Євангелія XI – XV ст. – неповторна й неочіненна спадщина української мови, що за вказаний період відображають рукописну творчість пергаментного часу. Унаслідок розвиненого й посиленого книгописання за часів існування власної державності Євангелія зі всіма церковно-релігійними творами і склали найбільшу спадщину писемних пам'яток давньоукраїнської мови. Мистецтво книгописання XI – XV ст. глибоко розкрито в праці Я. Запасака, де описано найбільше саме євангельських пам'яток [див. 4, с. 123–317]. Через малодоступність давніх рукописів для виконання власного дослідження обрано Добрилове Євангеліє 1164 р., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Луцьке Євангеліє

XIV ст. і Четью 1489 р., з метою порівняння текстів різних століть. І загальна кількість виявлених номінацій зі значенням жіночності склала до тридцяти слів.

У процесі аналізу фемінітивів особливу привертає те, що вони виступають насамперед як символічні назви, бо презентують жіночі образи із життя і вчення Ісуса Христа. Учасницями життя й діяння Ісуса Христа було небагато жінок, але мовлені чи відзначені у святому писанні вони стали біблійними, а відповідні їхні найменування можуть розглядатися як “євангельські назви жінок”. Так, у тексті Добрилового Євангелія 1164 р. зафіксовано фемінітиви *жєна* “жінка”, “дружина”, *мѣти* “мати”, “Богородиця”, *мѣтръ* “мати”, “Богородиця”, *сестра*, *дѣщи*, *дѣщєрь*, *бѣцѣ*, *отроковицѣ*, *вдовицѣ*, *дѣвцѣ*, *дѣва*, *раба*, *рабынѣ*, *мѣщицѣ*, *свєкровь*, *вѣдова*, *грѣшницѣ*, *снѣха*, *дверницѣ*, *невѣста*, *самарѣнынѣ*, *тѣща*, *пр(о)рчца*, *любодѣицѣ*, *мюроносица*, *первом(ч)ницѣ*. З таких номінацій найбільш уживаними є слова *жєна*, *мати*, *матєрь*, *сестра*, *дѣщи*, *дѣщєрь*, рідко трапляються слова *бѣцѣ*, *отроковицѣ*, *вдовицѣ*, *дѣва*, *раба*, *рабынѣ*, а решта слів є поодинокими. Використання фемінітивів зумовлено актуалізацією того чи іншого жіночого образу.

З погляду походження фемінітиви являють собою спільнослов'янські і старослов'янські назви жінок. Спільнослов'янських найменувань небагато (*жєна*, *мати*, *матєрь*, *сестра*, *свєкровь*, *вѣдова*, *снѣха*, *невѣста*, *тѣща*, *подруга*), порівняно зі старослов'янськими (*отроковицѣ*, *рабынѣ*, *мѣщицѣ*, *грѣшницѣ*, *дверницѣ*, *самарѣнынѣ*, *пр(о)рчца*, *любодѣицѣ*, *мюроносица*, *первом(ч)ницѣ* тощо), що зумовлено церковнослов'янською основою писемних пам'яток. Фемінітиви-старослов'янізми майже з незмінним складом відображаються в Євангеліях різних століть, однак виступають рідковживаними словами. Через це є мало помітними у Святому Писанні, уведеними відповідно до змісту для лексичного збагачення й урізноманітнення старослов'янського тексту, наповнення його своєрідними жіночими образами, напр.: не(д). ѣ. *мюроносица(м)*. *ѣу(г)а ѡ(т) матьѡ* (ДЄ, 60); *гѣла же ѣмоу жєна самарѣнынѣ*. како ты иудѣи сыи ѡ(т) мене просиши пити воды. жєны самарѣнынѣ. не прикасаютьсѣ иудѣи самарѣнѣхъ (ДЄ, 77-78); и какова жєна прикасаєтсѣ сѣ емь. *ѣако грѣшницѣ кєсть* (ДЄ, 268); *ѣгда же снѣ твои изѣдѣ твоє имѣньє сѣ любодѣицѣми*. приде и закла ѣмоу телець оупитаныи (ДЄ, 379); и соущю петроу низоу на дворѣ приде *ѣдина рабыни старѣшныи жьрєчьска* (ДЄ, 387); *гѣла же раба дверницѣ петрови*. *ѣда и ты о(т) оученикѣ ѣси члѣвка сєго* (ДЄ, 489); *Сѣтѣя первом(ч)ницѣ фєклы ѣу(г)а ѡ(т) ма(т). пи(с). не(д). зѣ* (ДЄ, 532). З таких старослов'янізмів найбільш уживаним є слово *отроковицѣ* “дівчинка або молода особа жіночої статі взагалі”: *вѣлѣзь и гѣла імь. что плачете сѣ и что плещюкєтє*. *отроковицѣ нѣсть оумєрла но спить. и смѣахоу сѣ ѣмоу. сѣ иже изгѣна всѣ. и поѣа оѣцѣ отроковицѣ и мѣтръ. ї иже и с нимь. и вниидє идеже отроковицѣ лежашє. ѣмь за роукоу отроковицю и гѣла ѣи. таѣалифакоумь. ѣже кєсть сказаѣмоє отроковицє тобѣ гѣлю оустани. абьє оуста отроковицѣ и хожашє. бѣшє болѣть вѣ* (ЛЄ, 93зв).

Фемінітиви-старослов'янізми є однозначними найменуваннями у євангельських текстах, що уособлюють жінок ніби двох різних світів: духовно

високого, праведного (*мироносица, мѣница, самаряныни*) і духовно низького, грішного (*дверница, любодѣвица, рабыня*). Вони можуть бути скласифіковані і більш конкретно: назви святих осіб жіночої статі (*мѣница, первом(ч)ница*), назви вірних і відданих Ісусові жінок (*мироносица, самаряныни*), назви зцілених і звільнених жінок (*дѣвица, отроковица*), назви грішних і нерозкаяних жінок (*блудница, грѣшница*). Слід звернути увагу й на конкретні фемінітиви. Так, слово *бѣца* використовується для позначення Богородичних свят, тоді як назвами Божої Матері у Святому письмі виступають слова *мати, матерь*, напр.: и прѣ(д) празденество *стѣла бѣца ку(г)а ре(ч) гѣ вса мнѣ* (ДЄ, 534), Положеньє чєстнаго погаса *стѣла бѣца* (ДЄ, 574). Позначеннями молодої особи жіночої статі є слова *дѣвица* й *отроковица*, з яких перше виступає назвою дівчини взагалі, без додаткової оцінки чи вказівки на вік, напр.: ѿ(т)идѣте нѣсть бо оумерла *дѣца* но спить (ДЄ, 158); и принесоша главою юго на блюдѣ. и даша ю *дѣвици* и несе ю мѣри своки (ДЄ, 160); се *дѣца* приимѣть и родить снѣ и нарекоуть имѣ юмоу емьмануиль (ДЄ, 539). А слово *отроковица* “дівчина” набуває і значення “дочка”, стосовно батьків і у звертаннях Ісуса, напр.: ісѣ рече юи. сего ради словесе иди. и изидѣть бѣсѣ из дощере твоѣа. и шедши въ домѣ свои обрѣте *отроковицу* лежащую на одрѣ (ДЄ, 237-238); пришедѣ же въ дѣмь. не да никому же вѣннати со собою. токмо петроу и *яковоу* и *иоану*. и ѿцю *отроковица* и мѣи; и юмѣ ю за роукоу възва глѣ. *отроковице* вѣстани (ЄЄ, 143). Слова *раба, рабыня* мають значення “служниця”, напр.: медлить гнѣ мои прити и начнѣть бити рабы и *рабыня*. *гаст* же и пити и оупивати сѣ (ДЄ, 302), и оузрѣвѣши же и *раба* нѣкаѣа сѣдѣща при свѣтѣ. и возрѣвѣши на нь рече и сѣ бѣ сѣ нимѣ (ДЄ, 400); рідко “слуга господня”: и рече мрѣа. се *раба* глѣ боуди мнѣ по глѣоу твоюмоу (ДЄ, 560).

Спільнослов'янські назви жінок більш актуалізовані у Святому Писанні, ніж церковнослов'янськи. За семантичною структурою вони поділяються на однозначні й багатозначні, з яких перші менш поширені, ніж наступні, що набули полісемантичності завдяки широкому застосуванню в євангельських текстах. Отож частина їх є однозначними і переважно маловживаними словами, напр., *дѣва, вдова, снѣха, свекровь, тѣца*: вѣниде ісѣ въ домѣ симоновѣ. *тѣца* же симонова одержима бѣ великомѣ огнѣмѣ (ДЄ, 254); *яко* приближиша сѣ къ вратомѣ града и се изношахоу оумершѣ снѣ юдиночѣдѣ мѣри своки и та бѣ *вдова*. и народѣ ѿ(т) града мн(о)гѣ бѣ сѣ нѣю (ДЄ, 267); раздѣлатѣ сѣ. оѣ на сѣа. и снѣ на оѣа. мѣи на дѣщерѣ и дѣщи на мѣрѣ. *свекры* на *снѣхоу* свою. и *снѣха* на *свекровь* свою (ДЄ, 303), тогда вѣсташа всѣ *дѣви* оны и оукрашиша свѣтильнику своѣа (ДЄ, 448). З однозначних номінацій найбільш поширеним у Євангеліях є слово *сестра*, напр.: и весь иже оставить домѣ свои. или братью или *сестры* или оѣа. или мѣрѣ (ДЄ, 124), *любѣше* же ісѣ марфоу и *сетроу* юа и *лазорѣ* (ДЄ, 421), и сеи бѣ *сестра* именѣмѣ мрѣа (ДЄ, 528).

Решта спільнослов'янських фемінітивів – це багатозначні і широко вживані слова в межах євангельських текстів, напр., *невѣста* “наречена”, “невістка”: имѣаи *невѣстоу* женихѣ юсть. а други женихѣ вѣстоа и

послушагаи юго. и радостью радується за гласъ жениховъ (ЛЄ, 63в); придохъ бо раздѣлитъ человекѧ на оца своѧго. и дщерь на мѣрь свою. и невестоу на свекровь свою (ДЄ, 134). На особливу ж увагу заслуговують слова *дѣщи*, *дѣщерь*, *мати*, *матерь*, *жена*. Назви *дѣщи*, *дѣщерь* – старослов’янські форми спільнослов’янського слова *дѣчи* (*дѣчерь*), якого в євангельських текстах не виявлено. Основне значення слів *дѣщи*, *дѣщерь* – “дочка стосовно батьків”, що було досить поширене в повчаннях і діяннях Ісуса Христа, напр.: и юже любить сѧа или *дѣщерь* паче мене нѣ(с) ми подобень (ДЄ, 123); се князь пришедъ кланаше сѧ юмоу глѧ. *яко дѣщи моѧ нынѣ* оумре (ДЄ, 157); а вторинне значення – “дочка взагалі”, наявне у звертаннях Ісуса Христа до вірянки, християнки та інших жінок, напр.: ісь же рече ки. *дѣщи вѣра твоѧ* спсе тѧ иди въ миръ. и боуди сдрава отъ раны твоѧ (ЛЄ, 95зв); рцѣте *дщери* сионовѣ се ц(с)рь твои градеть к тебе кротоко (ЄЄ, 175).

Назва *жена* зафіксована в спільнослов’янській формі та з двома значеннями – “жінка взагалі” і “дружина”, з яких перше більш поширене, ніж друге. Як “жінка взагалі” слово *жена* використовується для називання особи жіночої статі і у звертаннях Ісуса Христа до неї та до своєї матері, напр.: прииде *жена* отъ самарита. почертъ воды. и глѧ ки ісь. дай жь ми воду пити... и глѧ юмоу *жена самаритяныни* (ЛЄ, 21зв-22); глѧ юмоу *жена*. гѣ дай же ми сию воду; отъвѣща юмоу *жена*. и рече юмоу не имамъ моужа и глѧ ки ісь; и глѧ юмоу *жена*. гѣ вижю *яко* прркъ юси ты; и глѧ ки ісь. *жено* вѣроуи ми. *яко* градеть година (ЛЄ, 22зв); и глагола мѣи ісѧа к нему. вина не имоуть. і глѧ ки ісь. что юсть мнѣ и тобѣ *жено*. і не оубо прииде година моѧ (ЛЄ, 8). Значення “дружина” слово *жена* виражає стосовно чоловіка або сім’ї, напр.: и не могоущю же юмоу воздати. повелѣ гѣ юго продати и. и женоу юго и дѣти (ДЄ, 199), прѣстоупиша ко ісоу фарисѣи. искоушающе и глѣще аще достоить члѣкоу поуслити женоу свою по всѧкои винѣ (ЄЄ, 117).

Назви *мати*, *матерь* мають різне написання в євангельських текстах і виражають значення “мати стосовно дітей”, “мати Ісуса Христа”, напр.: чѣти оца и мѣрь и възлюбиши ближняго своѧго акы самъ сѧ (ДЄ, 206); *яко мѣи* твоѧ и братьѧ твоѧ въ нѣ стоятъ видѣти тѧ хотѣще (ДЄ, 289); стоѧхоу при кр(с)тѣ ісовѣ мѣи юго и сестра мѣре юго. мѣѧ клеопова и мѣѧ магдалыни (ДЄ, 505); Ісу хѣово же рж(с)тво сице бѣ оброченѣ бо бывъши мѣри юго мѣѧ иосифови прѣже даже не сѧнидоста сѧ обрѣте сѧ имѣши въ чревѣ ѱ(т) дѣа стго (ДЄ, 538). Упродовж століть зберігалось скорочене написання цих слів у євангельських текстах – *мѣи*, *мѣрь*, з яких переважала друга форма, напр.: Р(с)є гѣ. любѧ ѱца и мѣрь паче мене нѣ(с) мене достоюно (ЄЄ, 110). І лише в пам’ятках XIV – XV ст. можна виявити відмінне їх написання, напр.: чѣти оца своѧго і *матѣрь* свою. иже злѣ словеси тѣ оца и *матѣрь* смертью да оумретъ вы же глѣте (ЛЄ, 100зв). Але ще до XV ст. зберігалось скорочене написання таких слів і відображалось навіть у перекладних конфесійних творах, напр., у Четї 1489 року [див. 6, с. 22-29].

Дослідження фемінітивів на основі Євангелій XI – XV ст. показало, що для таких конфесійних пам’яток характерна невелика кількість іменників-назв

жінок (у повних апракосах їх більше, ніж у коротких апракосах). Фемінітиви знайшли втілення в євангельських текстах із зв'язку з необхідністю відобразити жіночі образи, які мали місце в житті й повчанні Ісуса Христа і яких уведено небагато до Святого Письма, тому й набувають певного символічного значення. Відповідно до канонічного тексту Євангелій назви жінок зберігаються майже в незмінному значенні й вигляді у рукописах різних століть (повних апракосах).

Фемінітиви давніх Євангелій – це символічні назви, що надають кожному жіночому образу особливого значення (жіночності – *жєна*, родинності – *мати*, молодості – *отроковица*, святості – *мѣница*, грішності – *любодѣица* тощо). Вони мають старослов'янське і спільнослов'янське походження та використовуються в міру актуалізації жіночих образів (найбільш поширені слова *жєна*, *мати*, *матєрь*, *дѣци*, *дѣцєрь*). Поодинокі нові фемінітиви з'являються тільки в перекладних конфесійних творах кінця XV ст., для яких характерним був уже досить багатий і відчутний вплив народнорозмовної мови та інших мов (*баба*, *дочка*, *грекиня*, *заступниця*, *владичиця*).

Література

1. Брус М. Становлення лінгвальної категорії жіночості / Марія Брус // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – Вип. XI–XII. – С. 39–48.
2. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові XI – XV ст. / Брус М. П. // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2006. – № 2. – С. 28–34.
3. Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови / Дмитро Гринчишин // Записки Наукового товариства імені Шевченка : Праці Філологічної секції. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1995. – Т. 229. – С. 251–276.
4. Запаско Я. П. Опис рукописів // Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів : Світ, 1995. – С. 123–315.
5. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови / В. В. Німчук // Євсевієве Євангеліє 1283 року : Наукове видання / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Київський славістичний ун-т, 2001. – С. 3–38.
6. Німчук В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики / Василь Німчук // Українська мова. – 2014. – № 4 (52). – С. 12–31.
7. Осінчук Ю. В. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року / Юрій Осінчук // Добрилове Євангеліє 1164 року / [відп. ред. В. В. Німчук ; упоряд. Ю. В. Осінчук]. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. – С. 11–34.

Джерела

- ДС Добрилове Євангеліє 1164 року : Транслітерований текст // Добрилове Євангеліє 1164 року / [відп. редактор В. В. Німчук ; упорядник Ю. В. Осінчук]. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. – С. 36–575.
- ЄЄ Євсевієве Євангеліє 1283 року : Давньоукраїнський текст // Євсевієве Євангеліє 1283 року : Наукове видання / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Київський славистичний університет, 2001. – С. 39–319.
- ЛЄ Луцьке Євангеліє XIV століття : Видання факсимільного типу / [видання Волинської єпархії Української православної церкви]. – К. : ТОВ вид-во “Горобець”, 2011. – 526 л.

В статтє проанализированы общие названия женщин из рукописных Евангелий XI– XV вв., рассмотрены как символические названия, значение и функционирование которых обусловлено содержанием и характером Святого Писания, показаны со специфическими особенностями и представлены как евангельские названия женщин.

Ключевые слова: *названия женщин, евангельские тексты XI – XV вв.*

The article analyzes the common names of women from XI-XV centuries manuscript of the Gospels. It was considered as a symbolic name, meaning and functioning of which is due to the content and nature of the Holy Scriptures. They are shown with original features and introduced as evangelical names of women.

Key words: *names of women, gospel texts of XI-XV centuries.*

Див. : **Брус М. П.** Євангельські назви жінок XI– XV століть / Марія Брус // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. Випуск 772. Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці : Видавничий Дім “Родовід”, 2016. – С. 170–174.